

Fıkıh Usûlünde Nâsîh ve Mensûh Olma Yönünden Kıyas *The Analogy (Qiyas) in Terms of Being Abrogater and Abrogated in Fiqh Methodology*

Recep ÇETİNTAŞ

Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Hukuku Anabilim Dalı
Associate Professor, Zonguldak Bülent Ecevit University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law
Zonguldak, Turkey
recepchetintas2006@yahoo.com.tr
orcid.org/0000-0003-0806-9996

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 03 Mart / March 2020
Kabul Tarihi / Accepted : 29 Mart / March 2020
Yayın Tarihi / Published : 15 Haziran / June 2020
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Haziran / June
Cilt / Volume: 7 • Sayı / Issue: 1 • Sayfa / Pages: 75-97

Atıf / Cite as

Çetintaş, Recep. "Fıkıh Usûlünde Nâsîh ve Mensûh Olma Yönünden Kıyas". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (2020), 75-97.

Doi: 10.33460/beuifd.697711

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanmıştır. Tüm hakları saklıdır.
Published by Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Theology, Zonguldak, Turkey. All rights reserved.

Öz: Kıyas, nasslarda veya icmâda hükmü bulunmayan meseleye, aralarındaki illet birliği sebebiyle, bu kaynaklardan birinde yer alan meselenin hükmünü vermeyi ifade eden bir kavramdır. İslâm hukukunda deliller teorisinde Kur'an, Sünnet ve icmâdan sonra dördüncü sırada yer alan kıyas, İslâm hukukunun önemli kavramlarından biridir. Fıkıh usûlünün tedviniyle birlikte âlimler kıyasın mahiyeti, rükünleri, kaynak değeri ve neshin konusu olup olmayacağı meseleleri üzerinde yoğunlaşarak bir kıyas teorisi meydana getirmişlerdir. Bu bağlamda kıyasın gerek başka bir kıyası gerekse başka delilleri neshi ve onlar tarafından neshedilmesi konularında usulcüler arasında görüş ayrılıkları meydana gelmiştir. Cumhuriyet kıyasın başka delilleri nesh edemeyeceği gibi onlar tarafından da nesh edilemeyeceği görüşünü benimsemiştir. Bir kısım usulcü ise celi kıyasın hem nassı, icmâyı ve başka bir kıyası nesh edebileceği hem de onlarla nesh edilebileceği görüşünü ileri sürmüştür.

Kıyas akli bir işlem olması itibarıyla Hz. Peygamber'in vefatından sonra nassı nesh edemez. Zira Hz. Peygamber'in vefatından sonra nassları neshin kapısı kapanmıştır. Keza kıyas başka delilleri nesh edemeyeceği gibi onlarla kendisi de nesh edilemez. Bu bakımdan doğru olan görüşün cumhurun görüşü olduğunu belirtmemiz gerekir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh usûlü, Nass, İcmâ, Kıyas, Nesh

Abstract: *The analogy (Qiyas) is a concept expressing to give the provision of the issue existing in the Qur'an, Sunnah and ijma, to the matter which is not exist in one of these sources due to the common effective cause between them. Analogy which ranks fourth after Qur'an, Sunnah and ijma in the theory of evidences, is one of the important concepts of Islamic law. Along with the blogging of Fiqh Method, scholars have developed an analogy theory by focusing on the nature of the analogy, the pillars of analogy, the value of the proof and whether or not it will be the subject of the abrogate. In this context, there have been differences of opinion among the scholars on the issues of analogy's abrogating other evidences and other evidences of the analogy. The majority adopted the view that analogy would not be able to abrogate the other provisions as well as it can't be abrogated by them. Some scholars have argued that the clear analogy can abrogate the Qur'an, Sunnah, ijma and another analogy as well as it can be abrogated by them.*

The analogy is a rational process, it cannot abrogate any nass after the death of the Prophet. Since, after the death of the Prophet, the door of abrogating the Quran and Sunnah was closed. Also, as well as the analogy cannot abrogate the other proofs, it cannot be abrogated with them. In this respect, it should be noted that the right view is the opinion of the majority.

Keywords: *al-Usul al-Fiqh, Nass, ijma/Consensus, Analogy, abrogate.*

Giriş

Furû-i fıkıh kitaplarında birçok dinî-hukukî meselenin hükmünü temellendirmek üzere başvurulmuş, usûl-i fıkıh kitaplarında deliller teorisinde Kur'an, Sünnet ve icmâdan sonra dördüncü sırada yer verilen kıyas, İslâm hukukunun önemli kaynaklarından biridir. Deliller hiyerarşisindeki bu sıralama, kıyasın karşılaşılan hadise hakkında ilk üç kaynakta hüküm bulunamaması halinde başvurulacak bir kaynak olduğunu ifade eder. Bu özelliği ile kıyas Kur'an, Sünnet veya icmâda yer alan bir "asıl"a muhtaçtır. Bu da kıyasın Kur'an, Sünnet ve icmâdan bağımsız bir delil olmayıp bu üç asıla tâbi bir hüccet olduğunu gösterir. Usulcüler kıyasın bu özelliğini "kıyas, hükmün muzhiridir, müsbiti değildir"¹ sözleriyle formüle etmişlerdir. Fakih sahâbîlerin tamamı ve onlardan sonra gelen âlimlerin cumhuriyet kıyasın İslâm hukukunda nass bulunamaması halinde başvurulacak bir hüccet ve hükmüyle amelini vacip olduğu konusunda görüş

1 Alâüddin Abdülaziz Ahmed b. Mahmud el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr 'an Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî* (B.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 2/371; 3/224, 260, 268; Muhammed b. Ferâmûz Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl Şerhu Mikâti'l-üvûl*, thk. İlyas Kaplan et-Türkî (Beyrut: Dâru Sâdir, 1432/2011), 322.

birliği etmişlerdir.² Aralarında Kâdı Abdülcebbar ile öğrencisi Ebû'l-Hüseyin el-Basrî'nin (ö. 436/1039) de yer aldığı Mutezilenin Basra ekolü ile çoğunluğu bu görüştedir.³ Tâbiinden Katâde (ö. 117/735), İbn Sîrîn (ö. 110/729) ve Mesrûk'un (ö. 63/683 [?]) kıyası bir hüccet olarak kabul etmedikleri rivayet edilmiş⁴ ise de Serahsî bunun onlara karşı yapılmış bir iftira olduğunu belirtir.⁵ Fakat Dâvud b. Ali ez-Zâhirî ile İbn Hazm⁶ başta olmak üzere Bağdat Mutezilesi ve İbrahim en-Nazzâm (ö. 231/845), Ka'bî (ö. 319/931), Nehrevânî, Kâsânî ve bunların taraftarları kıyası şer'î bir hüccet olarak kabul etmemişlerdir.⁷ İmâmiyye ile Hâricîlerin de fikhî kıyası kabul etmedikleri söylenirse⁸ de bu fırkalarla ilgili bütüncül bir söylemin isabetli olmadığı anlaşılmaktadır. Zira İmâmiyyenin mütekaddimîn fakihleri kıyası hüccet kabul etmeseler de müteahhirîn fakihleri illeti nass ile belirlenmiş olması şartıyla kıyası delil olarak kabul etmişlerdir.⁹ İleti nassla belirlenmemiş (müstenbat) olan kıyasa gelince bunu İmâmiyyenin tamamı reddetmiştir.¹⁰ Haricîler de aklî kıyası kabul etmemekle beraber peyderpey ortaya çıkan ve Kur'an'da hükmü bulunmayan meselelerden dolayı insanlar ihtiyaç duyduğu için fûrû' konularında kıyasın bir hüccet olduğunu kabul etmişlerdir.¹¹ O halde bu kesimlerin kıyas konusundaki düşünceleriyle ilgili bütüncül bir söylemden kaçınılması daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Mevcut tereddütlerle birlikte ulemanın kâhir ekseriyeti tarafından Kur'an, Sünnet ve icmâdan sonra en önemli kaynak kabul edilen kıyasın, nassı, icmâyî ve başka bir kıyası nesh edip edemeyeceği, kendisinin de nass ve icmâ tarafından neshedilip edilemeyeceği meselesi âlimler arasında tartışma konusu olmuştur. Biz bu çalışmamızda nâsîh ve mensûh olma yönünden kıyasın fonksiyonunu ele

2 Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fikh*, thk. Halil Muhyiddin el-Meys (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001), 260, 270; Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd el-Bâcî, *el-İşâratü fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hasen İsmâî eş-Şâfiî (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), 76, 78; Ebû'l-Meâlî İmâmü'l-Harameyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yûsuf el-Cüveynî, *et-Telhis fi usûli'l-fikh*, thk. Abdullah en-Nebâlî-Beşîr Ahmed el-Omerî (Beirut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmî, ts.), 3/154; Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddin Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed, *Mizânü'l-usûl fi netâici'l-ukûl fi usûli'l-fikh* thk. Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'dî, Mekketü'l-mükerreme, 1408/1987, 2/799-80; Abdüllatif ibn Melek, *Şerhu'l-Menâr fi'l-usûl* (İstanbul, 1385/1965), 6.

3 Mustafa Türkan, "Mu'tezilî Âlimlere Göre Kıyasın Delil Değeri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (2014), 71.

4 Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, thk. Halil Muhyiddin el-Meys, 260.

5 Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebû Sehl es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî (İstanbul: Dâru Kahraman, 1984), 2/119.

6 İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saïd, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. Mahmud Hâmid Osman (Kâhire: Dâru'l-hadis, 1426/2005), 4/ 533; Tan, Oğuzhan, "İbn Hazm Örneğinde Kıyasız Bir Fikhin İmkânı", *Diyanet İlimi Dergi*, 50/4 (2014), 12-13.

7 Cüveynî, *et-Telhis fi usûli'l-fikh*, 3/155; Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, 2/799-800; Ayrıca bk. Temel Kacır, "Usûlî Kıyasın Bilgi ve Amel Değeri", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/1 (2016), 66; Türkan, "Mu'tezilî Âlimlere Göre Kıyasın Delil Değeri", 71.

8 Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, thk. Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'dî, 2/799-800.

9 Türkan, "Mu'tezilî Âlimlere Göre Kıyasın Delil Değeri", 71; Abdullah Kahraman, *Fıkıh Usûlü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018), 182.

10 Sefa Atik, "Şia Fikhında Kıyası Reddetmenin Mümkünlüğü Üzerine", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/11(2018), 109.

11 Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, 2/799.

aldık. Ancak konuyla ilgili ayrıntılara girmeden önce anahtar kavram olan kıyasın kavramsal analizine kısaca değinmenin yararlı olduğunu düşündük.

1. Kıyasın Kavramsal Analizi

1.1. Kıyasın Sözlük Anlamı

Kıyas kelimesi sözlükte “takdir etmek, ölçmek, ölçüsünü/miktarını belirlemek, eşitlemek, iki şey arasındaki benzerlikleri tespit etmek, karşılaştırmak”¹² gibi birçok anlama gelmekle birlikte bu anlamları üçe indirgemek mümkündür. Bunlardan birincisi ölçmektir. Örneğin Arapların “قست القماش بالمتر” Kumaş metre ile ölçtüm” sözlerinde “قاس” fiili bu anlamda kullanılmıştır. İkincisi, eşitlemektir. “قاس” fiili “eşitlemek” anlamında kullanıldığında bununla hem maddî eşitleme hem de manevî eşitleme kastedilir. Mesela, “قست الكتاب بالكتاب” =Kitabı kitaba eşitledim” dendiğinde maddî eşitleme “فلان لا يقاس بفلان” =Falanca kişi filanca ile karşılaştırılmaz (ilimde ve fazilette onunla bir tutulamaz)” sözünde manevî bir eşitleme kastedilir. Şâirin, “خف يا كريم على عرض يدنسُهُ ... مقال كل سفيه لا يقاس بكا” =Ey soylu kişi! Seninle kıyaslanamayacak herbir ahmakın sözünün lekeleyeceği bir namus için endişe et!” mısraında da kıyas kelimesi bu anlamda kullanılmıştır. Üçüncüsü “ölçerek eşitlemek”tir. Arapların, “قست النعل بالنعل اي قدرته به فساويته” =Ayakkabıyı ayakkabıyla ölçerek eşitledim” sözünde kelime üçüncü anlamıyla “ölçme ve eşitleme”nin birleşimi olan bir anlamda kullanılmıştır.¹³ Usulcüler “kıyas eşitlemedir” dediklerinde bununla kelimenin ikinci anlamı olan manevî eşitlemeyi kastederler.

1.2. Kıyasın Terim Anlamı

Bir terim olarak kıyas, fıkıh usulünün tedvin edilmeye başladığı dönemden günümüze kadar farklı şekillerde tarif edilmiştir.¹⁴ Burada onlardan sadece iki tanesini vermemiz yeterli olacaktır.

12 Cemaeddin Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414/1993), 6/186; Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ali Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münir fi garibi's-Şerhi'l-kebir* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 2/521.

13 Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 278; Sa'düddin Mes'ûd b. Fahreddin et-Taftâzânî, *Hâşiyetü't-Telvih ilâ keşfi hakâ'iki't-Tenkîh*, (İc'nin, *Şerhu Muhtasarî'l-münthe'el-usûli li'bnî'l-Hâcib* adlı eseri içinde), thk. Muhammed Hasen İsmâil eş-Şâfiî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425/2004), 3/280; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed İbn Emîru Hac, *et-Takrîr ve't-tahrîr fi ilmi'l-usûl* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1404/1983), 3/117; Muhammed Emin b. Mahmûd el-Buhârî Emîr Pâdişah, *Teyşîru't-Tahrîr* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1416/1996), 3/263.

14 bk. Ebü'l-Hüseyn Muahammed b. Ali et-Tayyib el- Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, thk. Halil Muhyiddin el-Meys (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1982), 2/195, 196; Ebü'l-Velid Süleyman b. Halef b. Sa'd el-Bâcî, *el-İşâratü fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hasen İsmâil eş-Şâfiî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), 76; Bâcî, *el-Hudûd fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hasen İsmâil eş-Şâfiî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), 121; Cüveynî, *et-Telhis fi usûli'l-fikh*, thk. Abdullah en-Nebâlî- Beşîr Ahmed el-Omerî, 3/145; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *el-Müstesfâ min ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Abdüsselâm Abdü's-Şâfi (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1414/1993), 280.

Mâtürîdî'ye nisbet edilen ve tanım tekniği açısından daha isabetli bulunan bir tanıma göre kıyas; "İki mezkûrdan birinin hükmünü (mislini) illet birliği sebebiyle ötekinde beyan etmektir."¹⁵

Günümüz bazı İslâm hukukçuları tarafından yapılan bir tanıma göre de kıyas; "Kur'an, Sünnet veya icmâda hükmü bulunmayan meseleye, aralarındaki illet birliği sebebiyle, bu kaynaklardan birinde yer alan meselenin hükmünü vermektir."¹⁶ Kıyas teriminin günümüzde daha çok meşhur olan tanımı budur.

2. Nâsîh Olma Yönünden Kıyas

Fıkıh usûlü eserlerinde kıyas-nesh ilişkisi ele alınırken genel olarak söze önce kıyasın başka hükümlerle nesh edilmesinin mümkün olup olmadığı konusunda başlanıldığı görülür.¹⁷ Biz yöntem olarak sırasıyla kıyasın nassı, icmâyı ve kıyası neshetmesinin caiz olup olmadığı konusunda başlamayı tercih ettik.

2.1. Kıyasın Nassı Nesh Etmesi

Kıyasın nassı nesh edip edemeyeceği konusunda âlimler arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. İslâm hukukçularının cumhuru zânnî kıyasın¹⁸ nassı nesh etmesinin hiçbir şekilde mümkün olmadığı görüşünü benimserken bir kısım usulcü celî kıyas ile nassın neshinin mümkün iken hafî kıyas ile mümkün olmadığını, bazıları da illeti nassla belirlenen kıyasla caiz, illeti istinbat yoluyla belirlenen kıyasla caiz olmadığını söylemişlerdir.

2.1.1. Mutlak Olarak Kıyasla Nassın Nesh Edilmesini Caiz Görmeyenler

Fukaha ve usulcülerin cumhuru hiçbir şekilde kıyasla Kur'an ve Sünnet'ten ibaret bir nassın neshedilmesinin caiz olmadığı konusunda görüş birliği

15 Ebû's-Senâ Mahmûd b. Zeyd el-Lâmîşî, *Kitâb fi usûli'l-fikh*, nşr. Abdülmecid Türki (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1995), 177; Abdülalî Muhammed b. Nizamüddin el- Leknevî, *Fevâtihu'r-rahâmût bi şerhi Müsellemî's-sübût*, nşr. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 2/297; Şemseddin Muhammed b. Hamza b. Muhammed Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi' fi usûli's-şerâi'*, thk. Muhammed Hasen İsmâil eş-Şâfiî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006), 2/310; Molla Hüsrev, *Mirâtü'l-usûl Şerhu Mirkâtî'l-vüsûl*, thk. İlyas Kaplan et-Türki, 322.

16 Zekiyyüddin Şaban, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî* (Beyrut: Metâbiu Dâri'l-Kütüb, 1971), 113; Abdülkerim Zeydan, *el-Veciz fi usûli'l-fikh* (Dimeşk: Müessesetü'r-risâle, 2009), 153; Kahraman, *Fıkıh Usûlü*, 155.

17 İsfahânî, *Beyânü'l-Muhtasar Şerhu Muhtasari İbni'l-Hâcib*, 2/559; Zerkeşi, *el-Bahrul-muhit*, 5/289; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki ilmi'l-usûl*, nşr. Ebû Mus'ab Muhammed Sa'îd el-Bedrî, (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1413/1992), 329.

18 Fıkıh usûlünde; Hem aslın hükmü hem de illetinin fer'de de varlığı kesin olarak bilinen kıyasa "kat'î kıyas" denir. Bu kıyas, illeti nass ile açıklanmış yahut üzerinde icmâ edilmiş olan kıyastır. Kıyasın öncüllerinden birinin veya her ikisinin (yani aslın hükmü ile illetten birinin veya her ikisinin) ferde de varlığı zannî olarak bilinen kıyasa da "zannî kıyas" denir. bk. Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî, *er-Rudûd ve'n-nukûd Şerhu Muhtasari'bnî'l-Hâcib*, thk. Dayfullah b. Sâlih b. Avn el-Umerî- Terhîb b. Rebîân ed-Düserî (B.y.: Mektebetü'l-Rüşd, 2005, 2/439; Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi' fi usûli's-şerâi'*, thk. Muhammed Hasen İsmâil eş-Şâfiî, 2/159; Cemalüddin Ebû Muhammed Abdurrahim b. Hasen b. Ali el- İsnevî, *Nihâyetü's-sûl Şerhu Minhâci'l-vüsûl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/1999), 313; Alâüddin Ebû'l-Hasen Ali b. Süleyman el-Merdâvî, *et-Tahbîr Şerhu't-Tahrîr fi usûli'l-fikh*, thk. Abdurrahman el-Cübreyn vd. (Riyad: Mektebetü'l-r-Rüşd, 1421/2000), 6/2683.

etmişlerdir.¹⁹ Zira kıyasa ancak nass veya icmâda bir hüküm bulunamaması halinde başvurulur. Bir mesele hakkında nass veya icmâda bir hüküm varsa bu hükme aykırı olarak herhangi bir kıyas işlemi yapılamaz.²⁰ Bu, kıyasın sahih olmasının şartıdır. Kıyas bu delillerden biriyle çatışırsa sıhhat şartı ortadan kalktığı için hükmü de ortadan kalkar.²¹ Hükmü ortadan kalkan bir delille de Kur'an ve Sünnet naslarının nesh edilmesi tasavvur edilemez. Ayrıca kıyas muhtemel ve zannî bir delildir. Nesh ise ancak tevkîfî bir delil ve kat'î bir emirle mümkün olur. Zannî bir delil olan kıyasın nassı nesh etmede asla bir rolü olmaz.²²

Bilhassa Debûsî (ö. 430/1039), Pezdevî (ö. 482/1089) ve Serahsî (ö. 483/1090 [?]) gibi ilk dönem Hanefî usulcülere göre, nesh Şâri açısından mensuh olan hükmün müddetinin sona erdiğini ve hükmün bu vakte kadar güzel (hasen) olduğunu beyandır. Kul açısından ise kelamcı usulcülerin de söylediği gibi bu hükmün başka bir hükümle değiştirilmesidir.²³ Allâh'ın meşrû kıldığı herhangi bir hükmü, ümmetin âlimlerinin iptal etme veya değiştirme yetkisi bulunmadığı gibi aklın da bu hükümlerin müddetini bilmede bir rolü yoktur.²⁴ Zira âlimlerin yaptığı kıyas kesin bilgi ifade etmez. Dolayısıyla onunla kesin bilgi ifade eden nass nesh edilemez. Bir de kıyasın (re'y'in), hükümdeki güzelliğin (husün) vaktinin devam edip etmediğini bilmede bir tesiri yoktur. Aksi görüştekilerin, bu hükmün Kitab ile sabit bir hüküm olduğunu iddia etmeleri zayıf bir iddiadır. Çünkü kendisi sebebiyle fer'in, Kur'an ve Sünnet'te hükmü açıklanan asla kıyas edildiği (münâsib) vasfın, nass ile sabit bulunan hükümdeki anlamın (illetin) aynısı olduğu kesin değildir. Öneğin, kıyası kabul eden hiç kimse, kendilerinde ribâ cereyan edeceği bildirilen hadisteki²⁵ altı şeyin dışında kalan nesnelere de ribâ bulunacağı hükmünün söz konusu nass ile sabit olduğunu söyleyemez.²⁶

19 Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Bezdevî, *Usûlü'l-Bezdevî* (Abdülaziz el-Buhârî'nin, *Keşfü'l-esrâr an Usûli'l-Bezdevî* adlı eseri içinde), (Kahire, ts.), 3/174; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 66; Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, thk. Abdülmelik Abdurrahman es-Sâdî, 2/1006; Sadrüşşeria es-Sânî Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâcişşeria Ubeydillâh b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî, *et-Tavzîh fi halli gavâmizî't-Tenkîh* (Taftâzânî'nin *Şerhu't-Telvîh ale't-Tavzîh* adlı eseri içinde) (Mısır: Mektebetü Subeyh, ts.), 1/85-86; Bâbertî, *er-Rudûd ve'n-nukûd Şerhu Muhtasarî'bnî'l-Hâcib*, thk. Dayfullah b. Sâlih b. Avn el-Umerî- Terhib b. Rebiân ed-Dûserî, 2/438-439; Muhibbullah b. Abdîşşekûr el-Bihârî, *Müsellemû's-subût* (Leknevî'nin, *Fevâtihu'r-rahâmût bi şerhi Müsellemi's-sübût adlı eseri içinde*), nşr. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, 2/100; Ebü'l-Kâsım Şemseddin Mahmud b. Abdurrahman el-İsfahânî, *Beyânü'l-Muhtasar Şerhu Muhtasarî'bnî'l-Hâcib*, thk. Muhammed Mazhar Bekâ, (es-Suûdiyye: Dâru'l-Medenî, 1407/1986), 2/559; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/174; Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Abdullah b. Bahâdir ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîr fi usûli'l-fikh* (Dâru'l-Kitâbî'l-İslâmî, 1415/1994), 4/289.

20 Sadrüşşeria es-Sânî Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâcişşeria Ubeydillâh b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî, *et-Tavzîh fi halli gavâmizî't-Tenkîh* (Taftâzânî'nin *Şerhu't-Telvîh ale't-Tavzîh* adlı eseri içinde) (Mısır: Mektebetü Subeyh, ts.), 1/85-86.

21 Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebü'l-Vefâ el-Afgânî, 2/161; İbn Akil, *el-Vâzih fi usûli'l-fikh*, 5/490; Bâbertî, *er-Rudûd ve'n-nukûd*, 2/438-439; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 329; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîr*, 5/289.

22 İsfahânî, *Beyânü'l-Muhtasar Şerhu Muhtasarî'bnî'l-Hâcib*, 2/559; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîr*, 5/289; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki ilmi'l-usûl*, nşr. Ebû Mus'ab Muhammed Sa'îd el-Bedrî, 329.

23 Debûsî, *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fikh*, nşr. Halil Muhyiddin el-Meys, 229; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebü'l-Vefâ el-Afgânî, 2/54; Ayrıca bk. Şükrü Selim Has, "Klasik Fıkıh Usûlünde Neshin Mahiyeti", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(2006/2): 548

24 Bihârî, *Müsellemû's-subût*, 2/100.

25 bk. Buhârî, "Buyû", 54; Müslim, "Müsâkât", 81; Ebû Davud, "Buyû", 13; Nesâî, "Buyû", 50; İbn Mâce, "Ticârât", 48.

26 Serahsî, *el-Usûl*, 2/66.

Bu durumda kıyasın nassı nesh edebileceğini kabul etmek kesin bilginin zannî olanla ortadan kaldırılmasını kabul etmek ve içtihadta mesâğ olmayan yerde içtihad yapmak anlamına gelir. Bu ise caiz değildir. Zira Hz. Peygamber Muaz b. Cebel'e (ö. 17/638) "Allah'ın Kitabı'nda ve Resûlullah'ın Sünneti'nde de bulamazsan neye göre hüküm vereceksin?" diye sorduğunda Muaz, "Re'yimle ichtihad ederim ve vazgeçmem"²⁷ demiş, Hz. Peygamber de nasslarda hüküm bulamaması şartıyla onun kıyasa başvurmasını tasvip etmiştir. Diğer bir ifadeyle Hz. Peygamber Kitap ve Sünnet'te hüküm bulunamaması halinde re'ye/kıyasa başvurulmasını meşru kabul etmiştir.²⁸ Dinî konularda bizim için örnek teşkil eden sahabe fakihleri de Kitap ve sahih Sünnet'e aykırı olan re'yin (kıyasın) terk edileceği hususunda görüş birliği etmişlerdir.²⁹ Onlar ancak kendilerince hükmü sabit bir nass bulunmaması halinde kıyas (re'y) ile amel ederlerdi. Zannî bile olsa sahih bir nass mevcut olduğu zaman onların kıyas ile o nassın hükmüne aykırı hareket ettikleri rivayet edilmemiştir.³⁰ Bu anlayışlarından dolayı sahih bir nassa aykırı gördükleri zaman kendi görüşlerini terk ederek derhal Kitap ve Sünnet'in hükmüne dönerlerdi.³¹ Mesela Hz. Ömer'e (ö. 23/644), bir kadın diğer bir kadını ve karnındaki cenini öldürdüğünde Hz. Peygamber'in ceninden dolayı gurre³² ödenmesine hükmettiği haber verince; "Neredeyse hakkında Resûlullah'tan bir sünnet bulunduğu halde böyle bir meselede kendi re'yimizle/kıyasa hüküm verecektik."³³ demiştir.³⁴ Hz. Ali (ö. 40/661) de, "Din, re'y (kıyas) ile olsaydı, mestin üstünü değil altını meshetmek daha uygun olurdu. Fakat ben Resûlullah'ın mestin altını değil üstünü meshettiğini gördüm."³⁵ demiştir.³⁶ Bu ifadelerde görüldüğü üzere fakih sahabiler sahih nassa aykırı kıyas yapılmasını reddetmişlerdir.³⁷ Zira kıyas nasstan üstün tutulamaz. Herhangi bir nass, kıyasın sahih olduğuna delalet etse bile kıyasa değil, söz konusu nassa itibar edilir ve nassta açıklanan hüküm de kıyasa değil nassa nispet olunur.³⁸ Geç dönem Hanefî usulcülerden Leknevî,

27 Ebû Davud, "Ekdiye", 1; Menâsik", 38; Tirmizî, "Ahkâm", 3.

28 Ebû'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. Hasan el-Kelvezânî, *et-Temhid fi usûli'l-fikh*, thk. Müfid Muhammed Ebû Amşe (Cidde: Dârü'l-Medenî, 1405/1985), 2/390-391; Ebû'l-Feth Alâüddîn Muhammed b. Abdilhamîd b. Hüseyin el-Üsmendî, *Bezlü'n-nazar fi'l-usûl*, thk. Muhammed Zeki Abdülber (Kahire: Mektebetü'd-Dâri't-Türâs, 1412/1992), 351.

29 Serahsî, *el-Usûlü's-Serahsî*, 2/66; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/174; Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâ' fi usûli's-şerâ'i*, thk. Muhammed Hasen İsmâil eş-Şâfiî, 2/159.

30 Buhârî, *Keşfü'l-esrâr 'an Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, 3/175; Leknevî, *Fevâihu'r-rahâmût*, 2/101-102.

31 Kelvezânî, *et-Temhid fi usûli'l-fikh*, thk. Müfid Muhammed Ebû Amşe, 2/390-391; Üsmendî, *Bezlü'n-nazar fi'l-usûl*, thk. Muhammed Zeki Abdülber, 351.

32 Gurre: Ceninin düşürülmesine karşılık ödenmesi gereken bir köle ya da cariye veya tam diyetin yirmide biri olan 500 dirhem gümüşten ibaret diyetdir.

33 Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habibü'r-rahmân el-A'zamî, (Beirut, 1408/1987), 10/58.

34 Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, nşr. 'Acil Câsim en-Neşmî, (Kuveyt: b.s., 1415/1994), 3/346. Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 2/66.

35 Ebû Dâvud, "Tahâret", 63; Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman b. Şeybe, *el-Musannef*, thk. Kemal Yûsuf el-Hût, (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1409), 1/165.

36 Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 2/66; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/174.

37 Üsmendî, *Bezlü'n-nazar fi'l-usûl*, 351.

38 Debûsî, *Takvimü'l-edille*, 339.

el-Bihârî'nin kıyas-nesh bağlamındaki, "Ümmetin alimlerinin Allah'ın herhangi bir hükmünü iptal etme yetkisi ve aklın bu hükümlerin müddetlerini bilmede bir rolü yoktur." ifadesini eleştirerek konuya şu şekilde farklı bir yorum getirmiştir: "Ümmetin âlimlerinin böyle bir rolü bulunmasa da kıyas Allah'ın delillerinden biridir. Bu sebeple kıyasın herhangi bir hükmü ortadan kaldırması, âlimlerin yetkisi kapsamında değerlendirilemez. Aksine kıyasla yapılan bu işlem, hakkında delil ikâme etmekle Allah tarafından bir ref' sayılır. Bundan, hükmün müddetini bilmede akla rol verildiği sonucu çıkmaz. Aksine bu, şer'î bir delille bu müddeti açığa çıkarmak olup neticede akıl bunu bilmiş olur. Bunda ise bir çirkinlik yoktur."³⁹ Ancak kıyas işlemi zanna dayandığı için kıyas yapılan bir meselede Allah'ın hükmünün kesin olarak sabit olduğunu söyleyemeyiz. Bu bakımdan Leknevî'nin bu yorumuna katılmak zor görünmektedir.

Bâkîllânî (ö. 403/1013) kıyas ile nassı nesh etmenin caiz olmadığı görüşünü tercih ederek fukaha ve usulcülerin tamamının bu görüşte olduğunu söylemiştir.⁴⁰ Şâfiî mezhebinde hâkim kanaate göre de kıyasla nassı nesh etmek caiz olmamakla birlikte bazı Şâfiîler geçerli kıyas ile âhad haberin nesh edilmesini caiz görmüşlerdir.⁴¹

Kıyası hüccet saymayan İbn Hazm (ö. 456/1064) ise isim vermeden kıyasın nassı nesh edeceğini savunan söz konusu Şâfiî usulcülerini eleştirerek şöyle demiştir: Bir grup usulcü kıyas ile Kur'ân ve Sünnet'in neshinin caiz olduğu görüşünü benimsemiştir. Bu görüş isabetsiz bir görüştür. Bundan daha tuhaf olanı, nassın kıyas ile nesh edileceğini söyleyen Şâfiîlerin, Kur'ân'ın, Sünnet ile neshini reddediyor olmalarıdır. Hakikatleri tersine çevirme bakımından bundan daha vahimi yoktur. Kıyas batıl olunca artık batılın kullanılması helal olmayacağı gibi kıyas sebebiyle hakikatler de terk edilemez. İctihad ve kıyas yoluyla mütevatir ve sahih olan âhad habere aykırı davranmanın helal olmadığı konusunda ümmet ittifak etmiştir. Bu sebeple haber-i vahidin rey veya kıyasla neshini veya ona aykırı hareket etmeyi caiz gören kimse icmâya aykırı hareket etmiş ve ondan dışarı çıkmış olur.⁴²

Mutezilî usulcü Ebü'l-Hüseyn el-Basrî de sahâbenin kıyasla Kur'ân'ın nesh edilemeyeceği konusunda icmâ ettiğini söylemiştir. Ona göre ümmetin bu icmâi olmasaydı kıyasla Kur'ân nesh edilebilirdi. Fakat bu icmâ ile bu konudaki şüphe ortadan kalkmıştır.⁴³

39 Leknevî, *Fevâtihu'r-rahâmût bi Şerhi Müsellemi's-subût*, 2/100.

40 Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhîr*, 5/289.

41 Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdülcebbar es- Sem'ânî, *Kavâti'ül-edille fi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasen İsmâil eş-Şâfiî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/426.

42 Ebü Muhammed Ali b. Ahmed b. Saïd b. Hazm, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. Mahmud Hâmid Osman, (Kâhire: Dâru'l-hadis, 1426/2005), 4/533.

43 Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, 2/280-281.

2.1.2. Kendisiyle Tahsis Caiz Olan Her Delille Neshi Caiz Görenler

Bazı usulcülere göre kendisiyle Kur'ân'ın âmminin tahsis edilmesi caiz olan (kıyas ve âhad haber gibi) herbir delille mutlak olarak nassin nesh edilmesi de caizdir. Bunlardan bazıları kıyasla Kur'an nassinin ve mütevatir haberin nesh edilebileceğini söylerken bazıları kıyasla sadece âhad haberlerin nesh edilebileceğini söylemişlerdir. Bu görüşleri isim zikretmeden Mâlikî usulcü Kadı Bâkılânî rivayet etmiştir.⁴⁴ Aynı şekilde bu görüşü isim vermeden İsfahânî (ö. 749/1349) ve İbn Kudâme (ö. 620/1224) de bazı usulcülerden rivayet etmişlerdir.⁴⁵ İbn Kudâme bu konuda şunları söylemiştir: Usulcülerden bir grup "kendisiyle tahsis caiz olan her şeyle nesh de caizdir" şeklinde şâz bir görüş ileri sürmüşlerdir. Bu görüş akıl, icmâ ve haber-i vahid deliliyle çelişmektedir. Zira bunların tamamı ile tahsis caiz iken nesh caiz olmaz. Çünkü tahsis ile nesh eşit değildir. Tahsis bir beyan, nesh ise hükmü kaldırmaktır.⁴⁶ Bu müelliflerin bahsettikleri usulcüler muhtemelen Şîrâzî'nin (ö. 476/1084) isimlerini açıkladığı aşağıdaki usulcülerdir. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin belirttiğine göre Şâfiî'nin talebelerinden Müzenî (ö. 264/878) ile Rebî' b. Süleyman'ın (ö. 270/884) öğrencisi Enmâtî (ö. 288/901) neshi tahsisle bir tutarak nassları tahsis etmek caiz olan her delille neshinde caiz olduğu görüşünü benimsemiştir.⁴⁷ Bu görüş Enmâtî'nin talebesi İbn Süreyc'den (ö. 306/918) de nakledilmiştir.⁴⁸ Kaynaklarda bu görüşü savunan başka usulcü bilinmemektedir.

2.1.3. Celî Kıyas ile Nassların Neshini Caiz Görenler

Bu görüşü benimseyenler daha ziyade bir kısım Şâfiî usulcülerdir. Bunlar celî kıyas ile hafî kıyası⁴⁹ birbirinden ayırıp celî kıyas ile nassin nesh edilmesinin caiz, hafî kıyas ile caiz olmadığını söylemişlerdir.

Ebü'l-Hüseyin b. Kattân, hocası Enmâtî'nin, Kur'an'dan istinbat edilen kıyasla Kur'an'ın, Sünnet'ten istinbat edilen kıyasla Sünnet'in nesh edileceğinin aklen mümkün olduğunu söylediğini rivayet etmiştir. O, Şâfi âlimlerin çoğunun bunu caiz gördüğünü fakat bu şekil bir neshin vaki olmadığını söylemiştir.⁵⁰ Bâcî (ö. 474/1082) ise Enmâtî'nin celî kıyası kısımlara ayırdığını belirttiikten sonra bunun

44 Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhît*, 5/290.

45 İsfahânî, *Beyânü'l-Muhtasar Şerhu Muhtasari İbnü'l-Hâcib*, 2/559.

46 Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme, *Ravzatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir fi usûli'l-fıkh*, thk. Abdülaziz Abdurrahman es-Said (Riyad, y.y. 1399/1979), 87-88.

47 Ebû İshak İbrahim b. Ali b. Yusuf Şîrâzî, *et-Tabsıra fi usûli'l-fıkh*, thk. Muhammed Hasen Heytû (Dimeşk: Dâru'l-fıkr, 1403/1982), 274.

48 Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhît*, 5/290.

49 Kıyas; Celî kıyas (illet kıyası) ve hafî kıyas (şebek kıyası) şeklinde iki kısma ayrılır. Celî kıyas; illeti, nass veya fahve'l-hitâb yahut icmâ gibi kesin bir yolla bilinen kıyasa denir. Bu kıyasta asıl ile fer' arasında bulunan farkın kaldırılmış olduğu kesin olarak bilinir. Hafî kıyas; illeti, istinbat yoluyla bilinen kıyasa denir. Bunda asıl ile fer' arasındaki farkın kaldırıldığı zannî olarak bilinir. bk. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 1998), 246-247.

50 Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhît*, 5/291; 7/51; Enmâtî'nin görüşü konusunda ayrıca bk: Nail Okuyucu, "Enmâtî, Ebü'l-Kâsım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), 1/406.

hakikatte bir ihtilaf olmadığını, çünkü bu kıyasın hitabın mefhumu (mefhûmü'l-muvafaka) olduğunu, bunun da hakikatte bir kıyas sayılmayıp ancak nass yerine kaim olduğunu söylemiştir.⁵¹ Maverdî (ö. 450/1058) ile Rûyânî (ö. 502/1108) ise celî kıyası üç kısma ayırmışlardır: Birincisi, Allah Teâla'nın "Onlardan biri veya her ikisi senin yanında yaşlanırlarsa, kendilerine "öf!" bile deme!"⁵² âyetinde olduğu gibi istidlâlê gerek olmadan manası nassın zâhirinden anlaşılan kıyastır. Daha doğru olan görüşe göre bu ifade lafzen olmasa da kıyasen onları dövmenin haram kılındığını göstermektedir.⁵³ Bununla neshin caiz olup olmadığı hususunda iki görüş bulunmaktadır. Çoğunluğa göre bununla nesh caiz değildir. İkincisi, Hz. Peygamber'in, şaşî ve total hayvanları kurban olarak kesmekten nehyeden hadisinde olduğu gibi manası bilinen kıyastır. Burada âmâ olan şaşî olana, total olan ayağı kesilmiş olana kıyas edilir. Çünkü bunların kusuru daha fazladır. İşte bu kıyasla tahsis caiz olduğu halde aslının hilafına onunla amel etmek caiz değildir. Üçüncüsü, Cuma saatindeki alış-veriş yasağına nikâh yapmanın kıyas edilmesi ve kazif (iffete iftira) haddinin yarıya düşürülmesi konusunda kölenin cariyeye kıyas edilmesi gibi manası ince bir fikir yürütme ve zahir bir istidlal ile anlaşılan kıyastır. Bununla nesh yapılması caiz olmamakla birlikte Şâfiî usulcülerin çoğuna göre Kur'an'ın âmminin tahsisi caizdir.⁵⁴

Şirâzî'ye göre celî kıyas da bir kıyas olduğu için hafî kıyasla nass nesh edilemeyeceği gibi celî kıyasla da nesh edilemez. Zira kıyasa nass bulunamaması halinde başvurulur. Kıyas nass ile çatıştığı zaman nass kıyasın hükmünü iptal eder. Bir şeyin hükmünü iptal eden delilin onunla nesh edilmesi caiz değildir. Tıpkı Sünnet'i iptal eden Kur'an'ın Sünnet ile neshinin caiz olmayışı gibi celî kıyas ile de nassın nesh edilmesi caiz değildir.⁵⁵ İslâm hukukçularının cumhuruna göre de kıyas ister celî olsun ister hafî hiçbir şekilde nassı nesh edemez. Cumhur bu konuda sahabenin icmâsiyle amel etmiştir. Çünkü sahabe Kitab ve haber-i âhad da olsa Sünnet karşısında kıyasın (re'yin) terk edileceği hususunda görüş birliği etmişlerdir.⁵⁶

2.1.4. İletî Nassla Belirlenen Kıyas ile Neshi Caiz Görenler

Bazı usulcüler illetî nassla belirlenmiş kıyasla istinbat ile belirlenmiş kıyası birbirinden ayırarak birincisiyle nassı nesh etmenin caiz diğeriyle caiz olmadığı görüşünü ileri sürmüşlerdir.⁵⁷

51 Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, 5/291; 7/51.

52 el-İsrâ 17/23.

53 Taha Nas, "Mefhûmü'l-Muvafaka'nın Delâleti", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 18 (2011), 92; Uğur Bekir Dilek, "Nassın/Mefhûm-i muvafakatin Delâleti: Lafzî Bir Delâlet mi Celî kıyas mı?", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 20 (2012), 319.

54 Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, 5/291; 7/51.

55 Şirâzî, *et-Tabsıra*, 274.

56 Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 2/66; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/174; Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi' fi usûliş-şerâi'*, thk. Muhammed Hasen İsmâil eş-Şâfiî, 2/159.

57 Bâbertî, *er-Rudûd ve'n-ukûd*, 2/440; Molla Fenârî, *Fusûlü'l-Bedâi'*, 2/159; Leknevî, *Fevâtihu'r-rahamût*, 2/102.

Âmidî (ö. 631/1233), Bâbertî (ö. 786/1384) ve Molla Fenârî (ö. 834/1431) illeti nassla belirlenmiş kat'î kıyası, istinbat ile belirlenen zannî kıyastan ayırıp birincisiyle nassları nesh etmenin caiz, diğeriyle caiz olmayacağını söylemişlerdir.⁵⁸ Âmidî'ye göre kıyas kat'î olur ve daha önce gelirse bu nass gibi olduğundan kendisiyle nesh caizdir. Fakat bir hitap olmadığı için bu nesihi diye adlandırılmaz. Çünkü ona göre nesh bir hitaptan ibarettir. İletti istinbat ile belirlenmiş olmasından dolayı zannî kıyas ise nâsîh de olmaz, mensûh da olmaz.⁵⁹ Bâbertî ile Leknevî'ye (ö. 1225/1810) göre de her iki kıyasın illeti mansûs ve aynı illetin fer'de de varlığı kesin olarak bilinirse (ki buna kat'î kıyas denir) o zaman bu kıyas nass mesabesinde olduğundan nâsîh de mensûh da olur. Kıyas zannî olursa nâsîh de mensûh da olmaz.⁶⁰ Bazı Şâfiî usulcülere göre de "şarab keskinleşmesinden (sarhoş ediciliğinden) dolayı haram kılınmıştır" ifadesinde olduğu gibi kıyasın illeti nassla belirlenmiş ise kendisiyle amel edildikten sonra bu kıyasla nesh yapılması caiz olup onunla keskinleşen hurma şirasının helallik hükmü nesh edilir. İstinbat yoluyla belirlenen illetle nesh yapılması ise caiz değildir. Bâcî de bu görüşü tercih etmiştir.⁶¹ Safiyyüddin Hindî el-Urmevî (ö. 715/1315) ise bu konuda Şâfiîler arasındaki ihtilafın Hz. Peygamber'in hayatta olduğu zamanla sınırlı olduğunu ve Hz. Peygamber'in vefatından sonra ittifakla nassın hükmünü kıyasla nesh etmenin caiz olmadığını söylemiştir.⁶² Kelvezânî'ye (ö. 510/1116) göre ise kıyasla sabit olan hüküm ya Hz. Peygamber zamanında onun illeti açıklaması yahut onu tenbihte bulunması ile sabit olur. Bu hükmün aynı şekilde ondan sadır olan bir nass ile nesh edilmesi caizdir.⁶³ İbn Kudâme'ye göre de kıyas ile sabit olan hükmün illeti nass ile belirlenmişse bu kıyas nass mesabesinde olup başka bir hüküm nesh edebilir ve başka bir delille de nesh edilebilir. İletti nassla belirlenmemişse dereceleri farklı olmakla birlikte bu kıyas nâsîh de mensûh da olamaz.⁶⁴

3. Kıyasın İcmâyî Neshetmesi

İslâm hukukçuları arasında bu konuda görüş ayrılığı bulunmaktadır. Cumhur kıyasın icmâyî nesh etmesinin caiz olmadığını söylerken bazı usulcüler bunun mümkün olduğu görüşünü benimsemişlerdir.⁶⁵

58 Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Makdisî, *Ravzatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir fi usûli'l-fikh*, thk. Abdülaziz Abdurrahman es-Said (Riyad, 1399), 87-88; Seyfüddin Ebü'l-Hasen Ali b. Ebü Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-lhkâm fi usûli'l-ahkâm*, nşr. Şeyh İbrahim el-Acûz, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1426/2005), 3/147-148; Molla Fenârî, *Fusûlü'l-Bedâi'*, 2/159.

59 Âmidî, *el-lhkâm fi usûli'l-ahkâm*, 3/147-148.

60 Buhârî, *Keşfü'l-esrâr 'an Usûli Fahrî'l-İslâm el-Pezdevî*, 3/175; Bâbertî, *er-Rudûd ve'n-nukûd*, 2/439-440; Leknevî, *Fevâtihu'l-rahamût*, 2/101-102.

61 Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhîr fi usûli'l-fikh*, 5/292.

62 Safiyyüddin Muhammed b. Abdurrahîm el-Hindî el-Urmevî, *Nihâyetü'l-vusûl fi dirayeti'l-usûl*, thk. Salih b. Süleyman Yusuf- Sa'd b. Salim es-Süveyh (Mekketü'l-Mükerrreme: bs., 1417/1996), 6/2377; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhîr*, 5/292.

63 Kelvezânî, *et-Temhîd fi usûli'l-fikh*, 2/390-391.

64 Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme, *Ravzatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir fi usûli'l-fikh*, thk. Abdülaziz Abdurrahman es-Said (Riyad, 1399/1979), 87-88.

65 Basrî, *el-Mu'temed*, 1/401-402; Üsmendî, *Bezlü'n-nazar*, 348; İsfahânî, *Beyânü'l-muhtasar*, 2/554-555; İcî, *Şerhu Muhtasarî'l-muntehe'l-usûli*, 3/254; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 328; Urmevî, *Nihâyetü'l-vusûl*, 6/2368.

Fıkıh usûlündeki nesh teorisine göre bir hüküm ancak kendi misli veya daha üstün bir delille nesh edilebilir. Fukahanın ittifakıyla icmâ kıyastan daha üstün bir delil olduğu için kıyasla onun nesh edilmesi tasavvur olunamaz. Zira icmâ daha güçlü bir delil olduğundan kıyasın sahih olması için icmâ ile çatışmaması şarttır. Kıyas icmâ ile çatışırsa sıhhat şartı ortadan kalktığı için kıyasın sübutu da ortadan kalkmış olur. Şer'an sabit olmayan bir delille icmânın nesh edilmesi ise caiz değildir.⁶⁶

Öte yandan ümmetin âlimlerinin topluca hakkı terk etmesi caiz olmadığından kıyas önceden sabit bir delile dayanan bir kıyas ise ümmetin onu terk edip aksine icmâ etmeleri bu kıyasın fasit olduğunu gösterir. Kıyas yeni bir delile dayanarak yapılacaksa, o konuda Kitab, Sünnet yahut icmâdan ibaret yeni bir delil ortaya çıkması tasavvur edilemez.⁶⁷ Zira Peygamber'in vefatından sonra yeni bir nass varit olması muhtemeldir. Şayet kıyas bir icmâya dayanarak yapılmış ise o zaman bu kıyas batıl olur. Çünkü icmâya dayanan kıyas doğru olsaydı ümmetin bütün âlimleri onu terk ederek aksi yönde icmâ etmezdi.⁶⁸ Ayrıca icmâ ancak Hz. Peygamber'in vefatından sonra meydana gelir. Onun vefatından sonra da nesh yoktur.⁶⁹ Bu sebeple icmânın kıyası neshetmesi caiz olmadığı gibi kıyasla icmânın nesh edilmesi de caiz değildir.⁷⁰

Bununla birlikte bir asrın fakihleri bir meselede iki görüş benimsedikleri zaman bu, söz konusu meselenin içtihadî bir mesele olduğu ve hakkındaki görüşlerin ikisini de seçmenin caiz olduğu hususunda onların icmâ ettikleri anlamına gelir. Bundan sonra aynı fakihlerin yahut sonraki asrın fakihlerinin bu görüşlerden sadece biri üzerinde icmâ etmeleri caizdir. Sonrakiler bu görüşlerin biri üzerinde icmâ ettikleri zaman önceki asrın fakihlerinin icmâsına uymanın cevazı ortadan kalkar. İşte bu durum kıyas ile neshten ibarettir.⁷¹ Fakat hakkında ihtilaf bulunduğu için bu iki görüşten biri üzerinde ikinci icmânın meydana gelmesi kabul edilemez. İkinci icmânın gerçekleşmesi kabul edilse bile bu, birinci icmânın nesh edildiği anlamına gelmez. Çünkü birinci icmânın geçerli olduğu kabul edildikten sonra artık nesh edilemez.⁷² Diğer taraftan birinci icmânın geçerli olması ikinci icmânın yapılmaması şartına bağlıdır. İkinci icmâ meydana geldiği zaman birinci icmânın

66 Fahrreddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er- Râzi, *el-Mahsûl fi ilmi'l-usûl*, nşr. Muhammed Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999), 1/460; Bâbertî, *er-Rudûd ve'n-nukûd*, 2/440; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl Şerhu Minhâci'l-vusûl*, 245.

67 Basrî, *el-Mu'temed*, 1/402; Kelvezânî, *et-Temhîd*, 2/391; Ebû'l-Vefâ Ali b. Akil b. Muhammed b. Akil, *el-Vâzih fi usûli'l-fikh*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/1999), 5/489-490.

68 Basrî, *el-Mu'temed*, 1/401-402; Kelvezânî, *et-Temhîd fi usûli'l-fikh*, 2/391; İbn Akil, *el-Vâzih fi usûli'l-fikh*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, 5/489-490.

69 Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, 2/1006.

70 Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/176.

71 Bâbertî, *er-Rudûd ve'n-nukûd*, 2/436; İsfahânî, *Beyânü'l-muhtasar*, 2/554-555; İcî, *Şerhu Muhtasari'l-müetehe'l-usûli*, 3/254; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 328; Urmevî, *Nihâyetü'l-vusûl*, 6/2368.

72 Bâbertî, *er-Rudûd ve'n-nukûd*, 2/436.

şartı ortadan kalkar. Şartı ortadan kalktığı için icmânın ortadan kalkması ise bir nesh sayılmaz.⁷³

4. Kıyasın Başka Bir Kıyasla Sabit Olan Hükmü Nesh Etmesi

Kıyasın başka bir kıyasla sabit olan hükmü neshetmesinin sahih olup olmadığı konusunda da İslâm hukukçuları arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. İslâm hukukçularının cumhuru mutlak olarak kıyasın kıyasla neshini hiçbir halde caiz görmezken bazıları celî kıyas ile hafî kıyasın nesh edilmesinin caiz olduğunu söylemişlerdir.

4.1. Kıyasın Kıyasla Neshini Mutlak Olarak Caiz Görmeyenler

Fukaha ve usulcülerin cumhuru göre kıyas asıllara tabi olduğu için aslı sabit iken kıyasın nesh edilmesi imkânsızdır. Bunun yanında nesh çoğunluğa göre şer'î hükmün ortadan kaldırıldığını beyan etmek olduğu için kıyasın başka bir kıyasla yahut kıyastan daha üstün olan herhangi bir delille nesh edilmesi caiz değildir. Zira kıyasla çatışan bir delil bulunması halinde çatışan delil kıyastan üstün ise o kıyasın nesh edildiği değil, sahih olmadığı anlaşılır. Kıyasın misli bir delil ise önceki kıyasın hükmünü iptal edemez. Müçtehidin nazarında ikinci delil daha üstün ise onunla amel eder. Çünkü hilafına kesin delil bulunmaması halinde müçtehidin üstün olan delille amel etmesi gerekir.⁷⁴

Öte yandan cumhura göre gerek celî olsun gerek hafî olsun zanna dayanan kıyas hiçbir şeyi neshedemez. Çünkü kıyas kat'î ise, kat'înin kat'î olmayana takdim edileceği ve kuvvetli sebebiyle zayıf olanın terk edileceği hususunda görüş birliği olduğundan, onun zannî kıyasla neshi caiz değildir. Kıyas zannî ise, aynı şekilde o da nesh edilemez. Zira daha önce sabit olan zannî kıyasla amel, kendisiyle çatışan ve aykırı olan delilden üstün olması şartıyla sabit olur. Şayet başka bir kıyas ondan daha üstün ise, kendisiyle amelin şartı ortadan kalkar ve hüküm iktiza eden bir delil olmaktan çıkar. Böylece üstün olan kıyas sebebiyle önceki zannî kıyasın hükmünün sabit olmadığı anlaşılır. Bu durumda hükmünün ortadan kalkması da nesh edilmesi de sözkonusu olmaz.⁷⁵ Çünkü nesh teorisine göre bir hükmün neshi ancak o hüküm sabit olduktan sonra mümkündür. Sübutu ortadan kalkan hükümde nesh cereyan etmez.

73 İsfahânî, *Beyânü'l-muhtasar*, 2/554-555; İcî, *Şerhu Muhtasari'l-münthe'el-usûlî*, 3/254; Şevkânî, *Irşâdü'l-fuhûl*, 328; Urmevî, *Nihâyetü'l-vusûl*, 6/2368; bu konuda ayrıca bk. Çetintaş, Recep, "Fıkıh Usûlünde Nâsîh ve Mensûh Olma Yönünden İcmâ", *Diyanet İlmî Dergi*, 1/56 (2020), 61.

74 Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkîllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, nşr. Abdülhamid b. Ali Ebû Zenîd (Müessesetü'r-risâle, 1419/1998), 3/203; Şîrâzî, *el-Lüma' fî usûlî'l-fikh*, 124; Pezdevî, *Usûlül-Bezdevî*, 3/175; Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, 2/1006; Âmidî, *el-lhkâm*, 3/147.

75 Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, 2/1006; Bâbertî, *er-Rudûd ve'n-nukûd*, 2/438; Zerkeşî, *el-Bahrul-muhîr*, 5/289; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/174-175.

Zerkeşî'ye (ö. 794/1392) göre ise kıyas başka bir kıyasla çatışır ve bu çatışma kıyasın iki aslı arasında olursa bunda kesinlikle bir nesh düşünülebilir. Çünkü bu nassların birbiriyle neshedilmesi kabilindendir. Çatışma kıyasın iki illeti arasında olursa bu, kıyasların çatışması kabilinden değil asıl ve fer'deki çatışma kabilindendir. Sayrâfi (ö. 678/1279) böyle bir durumda tevkîfi bir delil olmadıkça neshin meydana gelemeyeceğini, çünkü bu hususta asla kıyasın bir rolünün bulunmadığını söylemiştir.⁷⁶

4.2. Celî Kıyas ile Hafî Kıyasın Nesh edilmesini Caiz Görenler

Nevevî (ö. 676/1277) ile İsnevî (ö. 772/1370) bu görüşü benimsemişlerdir. İsnevî'ye göre kıyasın kıyasla neshi, kıyasın şartının ortadan kalkmasıyla kıyas da ortadan kalkacağından dolayı caizdir. Zira kıyas kendisinden daha açık (celî) bir kıyas ile nesh edilebilir.⁷⁷ İsnevî kıyası nesh edecek delili "daha açık kıyas/eclâ kıyas"a indirgemıştır. Çünkü daha açık kıyastan başkası nass yahut icmâ yahut birinci kıyasa denk bir kıyas veya ondan daha kapalı (hafî) bir kıyas olur. Bunların hiçbirisiyle kıyasın neshi caiz değildir. Birinci ve ikinci delil (kıyas ve icmâ) ile nesh edilmesinin imkânsızlığı daha önce zikredildiği üzere kıyasın şartının ortadan kalkmasıyla kıyasın bizzat kendisinin ortadan kalkmasından dolayıdır. Denk bir kıyasla neshine gelince tercih ettirici bir sebep olmaksızın bunlardan birini diğerine tercih imkânsız olduğundan dolayı caiz değildir. Dördüncüsüne gelince, bu da daha düşük seviyede olanı üstün olana takdim etmeyi gerektirdiğinden dolayı caiz değildir. Nevevî'nin açıklamasından kıyasın bazen nâsîh bazen de mensûh olabileceği fakat kıyasla, ancak kendisinden daha kapalı (hafî) olan başka bir kıyasın nesh edilebileceği, aynı şekilde kıyası ancak daha açık/eclâ bir kıyasın neshedeceği anlaşılmaktadır. İsnevî de bu görüşü tercih etmiştir.⁷⁸

5. Mensûh Olma Yönünden Kıyas

Kıyas nesh ilişkisi bağlamındaki tartışılan konulardan biri de kıyasın başka delillerle nesh edilip edilemeyeceği meselesidir. Bunların başında kıyasın nass ile nesh edilmesi gelmektedir.

5.1. Kıyasın Nass ile Nesh Edilmesi

Kıyasın nass ile nesh edilmesinden maksat; Hz. Peygamber'in bir şeyi, illetini beyan ederek meşru kılıp sonra aynı illeti taşıyan ve benzeri olan başka bir şeyi ona kıyas etmeyi yasaklamasıdır. İslâm hukukçularına göre Hz. Peygamber hayatta iken illetini açıklaması yahut tenbih etmesi ile sabit olan kat'î kıyasın (bir hükmün) nass veya kat'î kıyas ile nesh edilmesi caizdir. Mesela, Hz. Peygamber satım

76 Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîr*, 5/290.

77 İsnevî, *Nihâyetü's-sül Şerhu Minhâci'l-vüsûl*, 245.

78 İsnevî, *Nihâyetü's-sül Şerhu Minhâci'l-vüsûl*, 246.

akdiyle buğdayın buğdayla değişimindeki fazlalığın haram kılındığını açıklar⁷⁹ ve bu haram kılmanın illetinin buğdayın keyli veya veznî bir şey olmasını ve bu kıyasla amel edilmesi gerektiğini bildirir. Bu durumda bizim buğdayın üzerine pirinci kıyas etmemiz gerekli olur. Aynı şekilde benzeri şeyler de buna kıyas edilir. Bundan sonra Hz. Peygamber satım akdiyle pirincin pirinçle değişimindeki fazlalığın mübah olduğunu açıklar ve bunun buğdaya kıyas edilmesini yasaklarsa o zaman bu kıyasın nass ile neshi kabul edilir.⁸⁰

Hz. Peygamber'in vefatından sonra elde edilen kıyasa gelince, bundan sonra yeni bir nassın vürudu muhal olduğundan onun Kur'an nassıyla yahut herhangi bir Sünnet nassıyla nesh edilmesi söz konusu olamaz. Fakat kıyasın mecazen nass, icmâ ve kıyas ile neshi mümkündür. Şöyle ki; bir müçtehid kıyas yoluyla bir şeye haram hükmü verdikten sonra yaptığı kıyasın aksine bir nassa ulaşır yahut fakihler onun kıyasının zıddı bir hüküm üzerinde icmâ eder ya da bizzat kendisi önceki kıyasından daha üstün bir kıyasa ulaşırsa böyle bir durumda önceki kıyasla sabit olan hükmü iptal etmesi gerekir. Ancak bu durum nesh olarak isimlendirilmez. Çünkü önceki kıyası ile, ondan daha üstün başka bir kıyas, icmâ veya nassla çatışmaması şartıyla amel etmiştir.⁸¹

İsfahânî'ye göre Hz. Peygamber hayatta iken kat'î olan kıyasın kat'î bir delille nesh edilmesi caizdir. Çünkü bu kıyasın hükmü, kat'î olan nassın hükmü gibidir. O halde kat'î delilin kat'î delil ile nesh edilmesi caiz olduğu gibi kat'î olan kıyasın kat'î olan kıyasla nesh edilmesi de caizdir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra ise müçtehid nâsihini bilmediği için kat'î olan bir kıyas ile amel ettikten sonra bu kıyası nesh eden bir delile vakıf olduğunda bundan önceki kıyasın Peygamber zamanında nesh edilmiş olduğu ortaya çıkar.⁸²

Kıyasın şer'î bir delille nesh edilmesi iki tartışmayı gündeme getirmiştir. Birincisi aslı sabit kalmakla birlikte kıyasın nesh edilmesinin nesh sayılıp sayılmayacağı, ikincisi kıyasla sabit olan hükmün nesh edilmesinin fer'in hükmünün nesh edilmesini gerektirip gerektirmeyeceği tartışmasıdır.

5.1.1. Aslı Sabit Kalmakla Birlikte Kıyasın Nesh Edilmesi

Hanefîler, Şâfiîler, Hanbelîler ve bir görüşünde Mutezilî usulcü Kâdı Abdülcebâr kıyas asıllara tabi olduğu için asıllar sabit iken Hz. Peygamber'in vefatından sonra kıyasın nass ile nesh edilmesinin imkâsız olduğunu söylemişler-

79 Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Altını altınla, gümüşü gümüşle, buğdayı buğdayla, hurmayı hurmayla, arpayı arpayla ve tuzu tuzla aynı miktarda ve peşin olarak (değişin). Fazlalık ribâdır. Bunlardan farklı sınıflar arasında olursa, peşin olmak kaydıyla istediğiniz miktarlarda satabilirsiniz." bk. Müslim, "Müsâkât", 81-84; Nesâî, "Büyü", 50; İbn Mâce, "Ticârât", 48; Dârimî, "Büyü", 41.

80 Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fıkh*, 1/403; Kelvezânî, *et-Temhid fi usûli'l-fıkh*, 2/390; İsnevî, *Nihâyetü's-sül Şerhu Minhâci'l-vüsûl*, 245; Üsmendî, *Bezlü'n-nazar fi'l-usûl*, 349; Bâbertî, *er-Rudûd ve'n-nukûd*, 2/439.

81 Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fıkh*, 1/403; Kelvezânî, *et-Temhid fi usûli'l-fıkh*, 2/390-391; İbn Akil, *el-Vâzih fi usûli'l-fıkh*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, 5/489-490; Üsmendî, *Bezlü'n-nazar fi'l-usûl*, 350.

82 İsfahânî, *Beyânü'l-Muhtasar Şerhu Muhtasari İbnü'l-Hâcib*, 2/559.

dir. Çünkü bu durum, kıyasın Kitab ve Sünnet'ten ibaret asıllarının neshi anlamına gelir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra nasların nesh edilmesi ise muhaldir.⁸³ Şevkânî bu meselede aslı sabit iken kıyasın neshinin caiz olmadığını söyleyenlerin görüşünü tercih ederek usulcülerden bir grubun da bu görüşü benimsediğini söylemiştir.⁸⁴ Bu görüşü benimseyen usulcülerden Merdâvî (ö. 885/1481) ile İbnü'n-Neccâr (ö. 972/1565), İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) de bu görüşü tercih ettiğini söylemişlerdir.⁸⁵

Ebü'l-Hüseyn el-Basrî gibi Mutezileden bazı usulcüler ise kıyasın hükmünün nesh edilmesinin mutlak olarak caiz olduğunu söylemişlerdir. Ancak Basrî, Hz. Peygamber zamanında mevcut olan kıyasla ondan sonra mevcut olan kıyası birbirinden ayırmıştır. O, Peygamber zamanında mevcut olan kıyasın nass ve kıyas ile nesh edilmesini caiz görürken, Hz. Peygamber'in zamanından sonra elde edilen kıyasın aslı sabit iken artık yeni bir nassın vürudu imkânsız olduğundan hükmünün Kur'an nassıyla yahut herhangi bir Sünnet nassıyla nesh edilmesinin caiz olmadığını söylemiştir.⁸⁶ Abdülaziz el-Buhârî'nin (ö. 730/1330) belirttiğine göre âlimlerin cumhuru da Hz. Peygamber'in vefatından sonra kıyasın nassı nâsih de onunla mensûh da olamayacağı görüşünü tercih etmiştir.⁸⁷

5.1.2. Aslın Hükmü Nesh Edilince Fer'in Hükmünün Neshi

Fukaha ve usulcülerin cumhuruna göre kıyasla sabit olan hükmün aslının nesh edilmesi fer'in hükmünün de nesh edilmesini gerektirir.⁸⁸ Mesela, bir illete binaen herhangi bir mesele hakkında hüküm sabit olur ve bu hükmü başka bir mesele kıyas edildikten sonra kendisine kıyas yapılan mesele hakkındaki illet nesh edilirse, bu aslın fûrû'ları hakkındaki hüküm iptal edilmiş olur. Çünkü fer' asla tâbidir. Asıl hakkındaki hüküm iptal edilince fer' hakkındaki hüküm de iptal edilir.⁸⁹ Çünkü kıyası gerekli kılan aslın hükmünün ortadan kalkması mücebin (fer'in) hükmünün de ortadan kalkmasını gerektirir. Bir de başkasına tâbi olarak sabit olan şey, tâbi olduğu şeyin ortadan kalkmasıyla ortadan kalkar. Burada tâbi

83 Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, 1/403; Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Sâbit b. Ahmed, *el-Fakih ve'l-mütefakkih*, thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Yusuf el-Garâzî (es-Suûdiyye: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1421/2000), 1/256; Sem'ânî, *Kavâtı'u'l-edille*, 1/426; Âmidî, *el-İhkâm*, 3/147; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/175; Muhammed b. Müflih b. Muhammed b. Müferrec, *Usûlü'l-fikh*, thk. Fahd b. Muhammed es-Sedehân (B.y.: Mektebetü'l-ubeykân, 1420/1999, 3/1161-1162; Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhît*, 5/293, 302; Takiyyüddin Ebû Bekir b. Zeyd el-Cerrâi, *Şerhu Muhtasari usûli'l-fikh*, thk. Abdülaziz Muhammed İsâ, Kuveyt, 1434/2012, 3/170.

84 Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 2/76.

85 Merdâvî, *et-Tahrîr Şerhu't-Tahrîr fi usuli'l-fikh*, thk. Abdurrahman el-Cübeyn vd., 6/3070; Takiyyüddin Ebü'l-Bekâ Muhammed b. Ahmed el-Futûhî İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-kevkebi'l-münîr*, thk. Muhammed ez-Zühaylî (B.y.: Mektebetü'l-Ubeykân, 1418/1997), 3/571.

86 Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, 1/403; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/175; Cerrâi, *Şerhu Muhtasari usûli'l-fikh*, 3/170.

87 Hatib el-Bağdâdî, *el-Fakih ve'l-mütefakkih*, 1/256; Sem'ânî, *Kavâtı'u'l-edille*, 1/426; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/175; Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhît*, 5/293, 302; Leknevî, *Fevâtihu'r-rahamût*, 2/103.

88 Sem'ânî, *Kavâtı'u'l-edille*, 1/426; İsfahânî, *Beyânü'l-Muhtasar Şerhu Muhtasari İbnü'l-Hâcib*, 2/561; İcî, *Şerhu Muhtasari'l-muntehe'l-usûli*, 3/263; İbn Müflih, *Usûlü'l-fikh*, 3/1170; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed İbn Emîru Hâc, *et-Tahrîr ve't-tahbîr* (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1983), 3/72-73.

89 Şîrâzî, *et-Tabîrâ*, 275; Sem'ânî, *Kavâtı'u'l-edille*, 1/426; Leknevî, *Fevâtihu'r-rahamût*, 2/103.

olunan asıl, tâbî olan ise fer'dir. Aslın ortadan kalkmasına rağmen fer'in devam etmesi doğru değildir. Çünkü devam ederse fer' olmaktan çıkar.⁹⁰

Öte yandan fer' hakkındaki bu hüküm asıl hakkında sabit olduğu için fer'de de sabit olmuştur. Bu sebeple asıl hakkındaki hüküm nesh edilince fer'deki hükmün de ortadan kalkması gerekir. Çünkü fer' hakkındaki hüküm bir asıl ve illete muhtaçtır. Bundan sonra illetin ortadan kalktığı için sabit olması hükmün de ortadan kalkmasını gerektirir. Bu ise iddia edildiği gibi kıyas ile nesh değil sadece mûcibi ortadan kalktığı için hükmün de ortadan kalkmasından ibarettir. Diğer bir ifadeyle illet ile illetin hükmünün ortadan kalkmasıdır. Burada neshten söz edilmesi caiz değildir. Zira herhangi bir nâsîh olmaksızın nesihten söz edilemez. İlet ortadan kalktığında onun hakkında neshten söz edilmesi doğru olmayınca asıl ortadan kalktığında onun hakkında da söz edilmesi doğru değildir.⁹¹ Safiyyüddin el-Hindî illeti ortadan kalktığı için hükmün ortadan kalkması ittifakla nesh olmadığından buradaki tartışmanın illet ortadan kalkınca hükmün ortadan kalkıp kalkmadığı noktasında olduğunu ve bir nesh sayılıp sayılmadığı konusunda olmadığını söylemiştir.⁹² Ancak geç dönem Hanefî usulcü Leknevî, illet şâri tarafından kaldırıldığından cumhur, illetin ortadan kalkmasından dolayı hükmün ortadan kalkmasını nesh saymasa da⁹³ söz konusu hükmü Şâri'in meşru kılıp sonra illetini yok ederek hükmü de yok ettiğinden bunun da bir nesih olduğunu söylemiştir.⁹⁴

5.2. Kıyasın İcmâ ile Nesh Edilmesi

Çoğunluk âlimler icmânın kıyası nesh edecek bir fonksiyona sahip olmadığını söylemişlerdir.⁹⁵ Çünkü daha sonra gerçekleşen icmâ kat'î olduğu için bu, zannî olan kıyasla amel etme şartının ortadan kalktığını gösterir. Daha önce geçtiği üzere amel etme şartı ortadan kalkınca, kıyasın hükmü de ortadan kalkacağı için burada bir neshten söz edilemez. Neshin mahiyeti konusunda cumhurdan farklı düşünceye sahip olan Hanefî usulcülere göre de kıyasın kıyasla ve ondan daha üstün bir delille neshi caiz değildir. Çünkü onlara göre nesh şer'î hükmün müddetinin sona erdiğini beyan etmektir. Kıyas daha üstün bir delille çatışırsa kıyasın sahih olmadığı anlaşılır. Dengi olan bir delille (yani başka bir kıyasla) çatışırsa öncesinin hükmü iptal edilmez. Müctehide göre bu kıyas daha râcih

90 Sem'ânî, *Kavâti'ül-edille*, 1/426; İsfahânî, *Beyânü'l-Muhtasar Şerhu Muhtasari'bnî'l-Hâcib*, 2/561; İcî, *Şerhu Muhtasari'l-münteha'el-usûli*, 3/263; İbn Müflih, *Usûlü'l-fikh*, 3/1170; İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, 3/72-73.

91 Şîrâzî, *et-Tabsîra*, 275.

92 Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. Halef Ebû Ya'lâ, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, thk. Ahmed b. Ali b. Seyr el-Mübârekî (Riyad: bs., 1411/1990), 4/1290; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîr*, 5/297.

93 Leknevî, *Fevâtihu'r-rahamût*, 2/103.

94 Leknevî, *Fevâtihu'r-rahamût*, 2/103; İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, 3/72.

95 Basrî, *el-Mu'temed*, 1/403; Râzî, *el-Mahsûl*, 1/460; Şihabüddin Ebû'l-Abbas Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahman el-Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*, thk. Tâhâ Abdurrauf Sa'd (B.y.: Şirketü't-tabâati'l-fenniye el-müttahide, 1393/1973), 314; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr'an Usûli Fahri'l-İslâm el-Bezdevî*, 3/175; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, 246.

ise onunla amel eder.⁹⁶ Şâfiilere göre de icmânın kıyası neshetmesi tasavvur olunamaz. Aksi takdirde kıyas bir hükmü iktiza edip sonra âlimler bu kıyasın hilafına icmâ ettikleri takdirde icmâ daha sonra meydana geldiği için o sabit olduktan sonra bu kıyasın hükmü ortadan kalkacaktır. Bu muhaldir. Çünkü kıyasın sahih olmasının şartı o konuda bir icmâ bulunmamasıdır. İcmâ mevcut olduğu zaman kıyasın sıhhat şartı ortadan kalkar. Şartı ortadan kalktığı için hükmün ortadan kalkması ise nesh olmaz.⁹⁷

Ebü'l-Hüseyn el-Basrî ile Mutezilî olmamakla birlikte onun kelâmî usul teorisinden ve *el-Mu'temed'*inden etkilendiği bilinen⁹⁸ Hanefî usulcü Üsmendî'ye (ö. 552/1157 [?]) göre icmânın kıyası neshi hakikat yoluyla caiz olmamakla beraber manâ (mecaz) yoluyla caizdir. Mesela, bir müctehidin nass araştırması yapıp, nass bulamadığında kıyas yoluyla bir şeye haram hükmü verip, sonra fukahanın bu kıyasın aksi yönünde icmâ etmesi veya müctehidin illeti daha önce yaptığı kıyasın illetinden daha güçlü bir kıyas bulduğunda önceki kıyasla sabit olan hükmü iptal etmesi böyledir. Fakat bu nesh olarak adlandırılmaz. Çünkü içtihad (kıyas)la amel etmek ancak o konuda kendisinden daha üstün bir icmâ ve illeti ondan daha güçlü bir kıyas bulunmaması şartıyla caiz olur. Müctehid böyle bir delili görürse kıyasın şartı ortadan kalktığı için önceki hüküm ortadan kalkmış olur. Bu da nesh diye adlandırılmaz.⁹⁹ O halde icmânın kıyası nesh etmesi caiz olmadığı gibi onunla nesh edilmesi de caiz değildir.¹⁰⁰ Usulcülerin cumhuru da bu görüştedir.¹⁰¹ Bu düşüncenin aksini kabul ettiğimizde kıyas bir hükmü iktiza ettiği halde âlimlerin bu kıyasın hilafına icmâ etmiş olmaları gerekir. Bu durumda icmâ daha sonra meydana geleceği için o sabit olduktan sonra kıyasın hükmü ortadan kalkacaktır ki bu caiz değildir.¹⁰²

Sonuç

Fıkıh usulünün tedviniyle birlikte âlimler kıyasın mahiyeti, rükünleri, kaynak değeri ve neshin konusu olup olmayacağı meseleleri üzerinde yoğunlaşarak bir kıyas teorisi meydana getirmişlerdir. Bu bağlamda kıyasın nassı, icmâyı ve başka bir kıyası nesh etmesi ve bunlar tarafından nesh edilmesi konularında hem farklı ekoller arasında hem de aynı ekole mensup usulcüler arasında görüş ayrılıkları meydana gelmiştir. Usulcülerin ezici çoğunluğu kıyasın nassı yahut icmâyı veya başka bir kıyası nesh edemeyeceği gibi onlar tarafından da nesh edilemeyeceği

96 Buhârî, *Keşfü'l-esrâr 'an Usûli Fahirî'l-İslâm el-Bezdevî*, 3/175; Leknevî, *Fevâtihu'r-rahamût*, 2/101-102.

97 Râzî, *el-Mahsûl fi ilmi'l-usûl*, 1/460.

98 M. Sait Özervarlı, "Üsmendî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/389.

99 Basrî, *el-Mu'temed*, 1/403; Üsmendî, *Bezlü'n-nazar*, 350.

100 Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/176.

101 Râzî, *el-Mahsûl*, 1/460; Şihâbüddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahman el-Karâfî, *Şerhu Tenkihî'l-fusûl*, thk. Tâhâ Abdurrauf Sa'd (B.y.: Şirketü't-Tabâati'l-Fenniye el-Müttahide, 1393/1973), 314; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, 246; bu konuda ayrıca bk. Çetintaş, Recep, "Fıkıh Usûlünde Nâsîh ve Mensûh Olma Yönünden İcmâ", *Diyanet İlmî Dergi*, 1/56 (2020), 58.

102 Râzî, *el-Mahsûl*, 1/460; Çetintaş, "Fıkıh Usûlünde Nâsîh ve Mensûh Olma Yönünden İcmâ", *Diyanet İlmî Dergi*, 1/56 (2020), 58.

görüşünü benimsemiştir. Bazı usulcüler ise cumhura muhalefet ederek kıyasın hem başka delilleri nesh edebileceği hem de onlarla nesh edilebileceğini ileri sürmüşlerdir.

Bu görüşün isabetli bir görüş olmadığı ortadadır. Zira deliller hiyerarşisinde kıyas kuvvet bakımından Kur'an, Sünnet ve icmâdan sonra gelir. O, kendi başına hüküm tespit eden bağımsız bir kaynak olmayıp bu kaynaklara tâbi olan ve onlardan birinde mevcut olan hükmü ortaya çıkaran bir delildir. Bu yüzden sahih olabilmesi için bu kaynaklardan herhangi birine aykırı olmaması gerekir. Bu kaynaklardan biriyle çatışırsa kıyasın sıhhat şartı ortadan kalktığı için hükmü de ortadan kalkar. Hükmü ortadan kalkan kıyasın bu delilleri nesh etmesi ise caiz değildir.

Fukaha ve usulcülerin cumhuruна göre kıyas asıllara tâbi olduğu için aslı sabit iken kıyasın kıyasla nesh edilmesi de imkânsızdır. Zira kıyasla çatışan bir delil bulunması halinde çatışan delil kıyastan üstün ise yapılan kıyasın sahih olmadığı anlaşılır. Kıyasın misli bir delil ise önceki kıyasın hükmünü iptal edemez. Kıyas, Hz. Peygamber zamanında O'nun illetini açıklamasıyla sabit olan bir kıyas ise bu da ancak yine onun beyanıyla nesh edilebilir. Bu da nassın nassı nesh etmesi kabilinden bir şey olup kıyasın kıyası nesh etmesi değildir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra da nesh kapısı kapandığı için kıyasın hiçbir çeşidiyle nassın yahut icmânın ya da başka bir kıyasın nesh edilmesi caiz değildir.

Kıyasın nass ve icmâ ile nesh edilmesi de muhaldir. Çünkü nass veya icmâya aykırı bulunan kıyas esasında batıl olduğu için hükmü sabit olmamış demektir. Hükmü sabit olmayan bir delil hakkında ise nesh cereyan etmez. Neshin meydana gelmesi için hükmün sabit olması gerekir. Bu bakımdan en isabetli olan görüş, kıyasın hiçbir delili nesh edemeyeceği gibi başka bir delil ile kendisinin de nesh edilemeyeceğini söyleyen cumhurun görüşüdür.

Kaynakça

- Abdürrezzâk, Ebû Bekir b. Hemmâm es-San'ânî. *el-Musannef*. thk. Habîbü'r-rahmân el-A'zamî. Beyrut: y.y., 1408/1987.
- Âmidî, Seyfüddin Ebû'l-Hasen Ali b. Ebû Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. nşr. Şeyh İbrahim el-Acûz. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2005.
- Atik, Sefa. "Şia Fıkıhında Kıyası Reddetmenin Mümkünlüğü Üzerine". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/11, (2019), 97-123.
- Bâbertî, Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed. *er-Rudûd ve'n-nukûd Şerhu Muhtasari'bni'l-Hâcib*. thk. Dayfullah b. Sâlih b. Avn el-Umerî- Terhib b. Rebîân ed-Düserî. B.y.: Mektebetü'-Rüşd, 2005.
- Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd. *el-İşâratü fî usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Hasen İsmâî eş-Şâfî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd. *el-Hudûd fî usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Hasen İsmail eş-Şâfî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Bâkîlânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *et-Takrîb ve'l-irşâd*. nşr. Abdülhamîd b. Ali Ebû Zenîd. Müessesetü'r-Risâle, 1419/1998.
- Basrî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ali et-Tayyib. *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*. thk. Halil Muhyiddiddin el-Meys. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1982.
- Bihârî, Muhibullah b. Abdîşşekûr el-Bihârî. *Müsellemi's-sübût*. (Leknevî'nin, *Fevâtihu'r-rahmût bi şerhi Müsellemi's-sübût adlı eseri içinde*). nşr. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002.
- Buhârî, Alâüddin Abdülaziz b. Ahmed b. Mahmud el-Buhârî. *Keşfü'l-esrâr 'an Usûli Fahri'l-İslâm el-Bezdevî*. Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Cerrâî, Takiyyüddin Ebû Bekir b. Zeyd. *Şerhu Muhtasari usûli'l-fikh*. thk. Abdülaziz Muhammed İsâ. Kuveyt, 1434/2012.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed er-Râzî. *el-Fusûl fî'l-usûl*. nşr. 'Acil Câsim en-Neşmî. Kuveyt, 1415/1994.
- Cüveynî, Ebû'l-Meâlî İmamü'l-Hameyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf. *et-Telhîs fî usûli'l-fikh*. thk. Abdullah en-Nebâlî- Beşîr Ahmed el-Omerî. Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmî, ts.
- Çetintaş, Recep, "Fıkıh Usûlünde Nâsîh ve Mensûh Olma Yönünden İcmâ", *Diyanet İlmî Dergi*, 1/56 (2020), 39-66.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer. *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fikh*. thk. Halil Muhyiddin el-Meys. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- Dilek, Uğur Bekir. "Nassın/Mefhûm-i Muvafakatin Delâleti: Lafzî Bir Delâlet mi Celî kıyas mı?", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 20 (2012).
- Ebû Ya'lâ, Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. Halef. *el-Udde fî usûli'l-fikh*. thk. Ahmed b. Ali b. Seyr el-Mübârekî. Riyad, 1411/1990.
- Emîr Pâdişâh, Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Buhârî. *Teyisrû't-Tahrîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1998.

- Feyyûmî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ali. *el-Misbâhu'l-münîr fî garîbî's-Şerhi'l-kebîr*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Müstesfâ min ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed Abdüsselâm Abdü's-Şâfi. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1993.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî. *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*. thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Yusuf el-Garâzî. es-Suûdiyye: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1421/2000.
- İbn Akîl, Ebû'l-Vefâ Ali b. Akîl b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Vâzıh fî usûli'l-fıkh*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessestü'r-Risâle, 1420/1999.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman. *el-Musannef*. thk. Kemal Yûsuf el-Hût. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1988.
- İbn Emîru Hâc, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed. *et-Takrîr ve't-tahbîr*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1983.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Mahmûd Hâmîd Osmân. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1426/2005.
- İbn Kudâme, Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Makdîsî. *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fî usûli'l-fıkh*. thk. Abdülaziz Abdurrahman es-Saîd. Riyad, 1399/1979.
- İbn Manzûr, Cemaleddin Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mûkerrem b. Ali. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdir, 1414/1993.
- İbn Melek, Abdüllatif. *Şerhu'l-Menâr fî'l-usûl*. İstanbul: y.y., 1385/1965.
- İbn Müflih, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed. *Usulü'l-fıkh*. thk. Fahd b. Muhammed es-Sedehân. Mektebetü'l-Ubeykân, 1420/1999.
- İbnü'n-Neccâr, Takıyyüddin Ebû'l-Bekâ Muhammed b. Ahmed el-Futûhî. *Şerhü'l-Kevkebi'l-münîr*. thk. Muhammed ez-Zühaylî. b.y.: Mektebetü'l-Ubeykân, 1418/1997.
- İcî, Ebû'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed. *Şerhu Muhtasari'l-münthehe'l-usûli'l-bni'l-Hâcib el-Mâlikî*. Sadüddin et-Taftazânî'nin Hâşiyesi içerisinde. thk. Muhammed Hasen İsmâil eş-Şâfiî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Şemseddin Mahmud b. Abdurrahman. *Beyânü'l-Muhatsar Şerhu Muhtasari'l-bni'l-Hâcib*. thk. Muhammed Mazhar Bekâ. es-Suûdiyye: Dâru'l-Medenî, 1407/1986.
- İsnevî, Cemalüddin Ebû Muhammed Abdurrahim b. Hasen b. Ali. *Nihâyetü's-sûl Şerhu Minhâci'l-vüsûl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999.
- Kacır, Temel. "Usûlî Kıyasın Bilgi ve Amel Değeri". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20. sy. 1 (Haziran 2016).
- Kahraman, Abdullah. *Fıkıh Usûlü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018.
- Karâfî, Şihabüddin Ebû'l-Abbas Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahman. *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*. thk. Tâhâ Abdurrauf Sa'd. B.y.: Şirketü't-Tabâati'l-Fenniye el-Müttahide, 1393/1973.
- Kelvezânî, Ebû'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. Hasan. *et-Temhîd fî usûli'l-fıkh*. thk. Müfid Muhammed Ebû Amşe. Cidde: Dâru'l-Medenî, 1405/1985.
- Lâmîşî, Ebû's-Senâ Mahmûd b. Zeyd. *Kitâb fî usûli'l-fıkh*. nşr. Abdulmecîd Türkî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1995.

- Leknevî, Abdülalî Muhammed b. Nizamüddin. *Fevâtihu'r-rahmût bi şerhi Müsellemi's-sübût*. nşr. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002.
- Merdâvî, Alâüddin Ebü'l-Hasen Ali b. Süleyman. *et-Tahbîr Şerhu't-Tahrîr fi usulî'l-fıkh*. thk. Abdurrahman el-Cübreyin. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1421/2000.
- Molla Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza b. Muhammed. *Fusûlü'l-bedâi' fi usûli'ş-şerâi'*. thk. Muhammed Hasen İsmâil eş-Şâfiî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006).
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmûz. *Mir'âtü'l-usûl Şerhu Mirkâti'l-vüsûl*. thk. İlyas Kaplan et-Türkî. Beyrut: Dâru Sâdır, 1432/2011.
- Nas, Taha. "Mefhûmu'l-Muvâfaka'nın Delâleti". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 18 (2011) 91-110.
- Okuyucu, Nail. "Enmâti, Ebü'l-Kâsım". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.
- Özervanlı, M. Sait. "Üsmendî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Pezdevî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed. *Usûlü'l-Pezdevî*. Abdülaziz el-Buhârî'nin *Keşfü'l-esrâr an Usûli'l-Pezdevî* adlı eseri içindedir. Kahire, ts.
- Râzî, Fahreddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *el-Mahsûl fi ilmi'l-usûl*. nşr. Muhammed Abdulkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/1999.
- Sadrüşşerîa, es-Sânî Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâcişşerîa Ubeydillâh b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî. *et-Tavzîh fi halli gavâmizi't-Tenkîh*. Taftâzânî'nin *Şerhu't-Telvîh ale't-Tavzîh* adlı eseri içinde. Mısır: Mektebetü Subeyh, ts.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdülcebbar. *Kavâtu'l-edille fi'l-usûl*. thk. Muhammed Hasen İsmâil eş-Şâfiî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Semerkindî, Ebû Bekr Alâüddin Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed. *Mizânü'l-usûl fi netâici'l-ukûl fi usûli'l-fıkh*. thk. Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'dî. Mekketü'l-mükerreme, 1408/1987.
- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebû Sehl. *Usûlü's-Serahsî*. İstanbul: Dâru Kahraman, 1404/1984.
- Şâban, Zekiyyüddin. *Usûlü'l-fıkhî'l-İslâmî*. Beyrut: Matâbiu Dâru'l-Kütüb, 1391/1971.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki ilmi'l-usûl*. nşr. Ebû Mus'ab Muhammed Sa'îd el-Bedrî. Beyrut: Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 1413/1992.
- Şîrâzî, Ebû İshak İbrahim b. Ali b. Yusuf. *el-Lüma' fi usûli'l-fıkh*. thk. Muhyiddîn Mastû - Yusuf Ali Büdeyvi. Dimeşk: Dâru'l-kelimi't-tayyib, ts.
- Şîrâzî, Ebû İshak İbrahim b. Ali b. Yusuf. *et-Tebşîra fi usuli'l-fıkh*. thk. Muhammed Hasen Heytû. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1403/1982.
- Taftâzânî, Sa'düddin Mes'ûd b. Fahreddin. *Hâşiyetü't-Telvîh ilâ keşfi haķâ'iki't-Tenkîh*. (İcî'nin, *Şerhu Muhtasari'l-muntehe'l-usûli li İbni'l-Hâcib* adlı eseri içinde). thk. Muhammed Hasen İsmâil eş-Şâfiî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425/2004.
- Tan, Oğuzhan. "İbn Hazm Örneğinde Kıyassız Bir Fıkhın İmkânı". *Diyanet İlmî Dergi*. 2014.

Türkan, Mustafa. "Mu'tezilî Âlimlere Göre Kıyasın Delil Değeri",. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014.

Urmevî, Safiyyüddin Muhammed b. Abdurrahîm el-Hindî. *Nihâyetü'l-vusûl fi dirayeti'l-usûl*. thk. Salih b. Süleyman Yusuf - Sa'd b. Salim es-Süveyh. Mekketü'l-Mükerrreme, 1417/1996.

Üsmendî, Ebü'l-Feth Alâüddîn Muhammed b. Abdilhamîd b. Hüseyin el-Üsmendî. *Bezlü'n-nazar fi'l-usûl*. thk. Muhammed Zeki Abdülber. Kahire: Mektebetü'd-Dâri't-Türâs, 1413/1992.

Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah. *el-Bahrü'l-muhîr fi usûli'l-fıkıh*. Dâru'l-kitabi'l-İslâmî, 1415/1994.

Zeydan, Abdülkerim. *el-Vecîz fi usûli'l-fıkıh*. Dımeşk: Müessesetü'r-risâle, 2009.

